

LITERATURA DIN PERSPECTIVA LUI TRAIAN HERSENI: SEMNIFICAȚIA SOCIOLOGICĂ ȘI ANTROPOLOGICĂ

Florența Stăvărache

Institutul de Istorie „George Bariț” din Cluj-Napoca

Din perspectiva lui Traian Herseni, tema literaturii se profilează organic atât într-o dimensiune sociologică, cât și într-un orizont antropologic. *Sociologia literaturii* (1973) și *Literatură și civilizație* (1976) sunt lucrări ce confirmă obiectiv cele două constante.

Erudit și meticulos în lămurirea perspectivei sociologice asupra literaturii, Traian Herseni face mai întâi referințe la paleta de discipline ce au drept obiect de studiu literatura. El menționează astfel teoria literaturii, estetica literară, literatura comparată, critica literară, istoria literaturii, antropologia literaturii și psihologia literaturii. În cadrul discursului și analizelor conturate de sociolog, disciplinele de mai sus nu vor avea doar un rol figurativ, ci se vor constitui ca bază informativă și reflexivă pentru dezvăluirea semnificațiilor sociologice ale literaturii. În mod coerent și constructiv, Herseni prezintă pentru fiecare temă analizată sociologic – opera literară, autorul, creația literară, cititorul, instituțiile literare, viața literară – o sumă importantă de idei legate de doctrine literare, mărturii ale scriitorilor, istoricilor și criticilor literari, evident dintre cei celebri: Paul Valéry, Jean-Paul Sartre, Nathalie Sarraute, Eugen Ionescu, Maurice Blanchot, Roman Jakobson, Charles Baudelaire, Pușkin, Eminescu, Henri Focillon, Stendhal, Balzac, Paul Claudel, Louis Aragon, Gaëtan Picon, Roland Barthes, Paul Eluard, Tzvetan Todorov etc.

În orizontul strict al sociologiei literaturii, Herseni își susține argumentațiile și argumentele pe teme și probleme, consemnând și opiniile sociologilor Gabriel Tarde, George Gurvitch, Georg Lukács, Lucien Goldmann – acesta din urmă autor al unei „sociologii a literaturii”.

Accentuând corelația dintre științele literaturii și obiectul major al sociologiei – cercetarea și interpretarea faptelor și fenomenelor sociale –, Herseni propune următoarea definiție a sociologiei literaturii: „Sociologia literaturii nu se confundă nici cu teoria literaturii, cu estetica literară, cu știința literaturii, nici cu istoria literaturii, cu literatura comparată. Ea nu este *numai* studiul literaturii ca expresie a societății, ca funcție socială, ca instrument ideologic al luptei de clasă ș.a.m.d., ci, pe

lângă toate acestea, studiul societății ca realitate care generează, structurează, include, dezvoltă, promovează, utilizează și desfășoară, alături de altele, activități care pot fi cuprinse, într-un fel sau altul, sub numele de *literatură*”¹.

Iată, de la început, dubla deschidere a acestei discipline spre studiul literaturii – cu componentele ei sociale și ideologice – și spre studiul societății, realitate complexă care generează fenomenul numit literatură, cu toate conotațiile lui: operă, autor, cititor, fapte estetice și fapte sociale. Cele două deschideri ale sociologiei literaturii, spre „literar” și spre „social”², nu trebuie tratate separat, sociologia literaturii având un discurs omogen, cu raportare constantă atât la societate, cât și la literatură. Avem de a face de fapt cu o interacțiune între literatură și societate, vizibilă în opera literară, care nu este numai creația autorului, ci și răsfrângerea unor realități socio-culturale în creația sa: „Opera literară nu poate fi înțeleasă și explicată numai prin însușirile înăscute ale autorului, prin capacitatea lui creatoare, și din cauză că ea nu exprimă niciodată exclusiv pe creator. În actul creației literare, și prin intermediul acesteia, intră în opera literară, în structura ei însăși, numeroase elemente care nu aparțin autorului, în sensul că nu sunt create de el, ci sunt luate gata făcute din mediul său socio-cultural. Așa sunt limba, conceptele, imaginile, reprezentările colective, genurile literare, normele, exigențele literare, tehnicile poetice etc.”³

Pentru a susține această teză, Herseni pune problema „verosimilității” operei literare și invocă „realismul modern”, în spiritul gândirii lui Erich Auerbach din *Mimesis*⁴, subliniind faptul că opera literară, în care autorul își asumă rol „construcțional”, conține „numeroase elemente interioare și exterioare, subiective și obiective, fictive și reale, nu însă haotic, ci într-o formulă existențială originală, proprie artei, într-o construcție sau structură literară strict individualizată, deci unică și ireductibilă”⁵.

Pledoaria sa este pentru condiția de „unicat”⁶ a operei literare, condiție susținută cu un alt tip de argumentație și de alți sociologi, precum Achim Mișu: opera literară – citim în *Meandrele adevărului* – „poate fi asemuită cu o formațiune geologică în care se pot distinge straturile succesive de subiectiv și obiectiv și suprapunerile lor, unde termenii sunt mai puțin decelabili. Undeva în acest ansamblu strălucește unicitatea ei”⁷.

După lămurirea unicității operei literare, Herseni pune problema creației literare, dar perspectiva pe care o alege nu aparține literaturii, ci psihologiei popoarelor a lui W. Wundt, în orizontul căreia reproduce punctul de vedere al lui

¹ Traian Herseni, *Sociologia literaturii. Câteva punte de reper*, București, Edit. Univers, 1973, p. 18.

² Robert Escarpit, *Sociologie de la littérature*, Paris, PUF, 1964.

³ Traian Herseni, *op.cit.*, p. 46.

⁴ Erich Auerbach, *Mimesis: Reprezentarea realității în literatura occidentală*, București, Edit. ELU, 1967.

⁵ Traian Herseni, *op. cit.*, p. 49.

⁶ *Ibidem*, p. 50.

⁷ Achim Mișu, *Meandrele adevărului*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1983, p. 17.

Franz Boas cu privire la arta „primitivă” și, împreună cu Marcel Mauss, numește omul „un animal ritmic”⁸. Sociologul conturează astfel o veritabilă teorie a ritmului, evident la confluența dintre reflecția antropologică (etnografică), psihologică și sociologică, pe care o asociază cu *mimesis* (mimesis (gr.) = imitație) –, ca element esențial al procesului creativ, inclusiv al creației literare, bazându-se între altele pe mărturisirea poetului Louis Aragon: „Eu imit. Mulți s-au scandalizat. Pretenția de a nu imita nu este lipsită de ipocrizie și camuflează stângaci pe lucrătorul prost. Toată lumea imită. Nu toată lumea o recunoaște”⁹.

Alături de imitație, sociologul reține ca importantă pentru creația literară „imaginația”, căreia, în propriu-i stil erudit și documentat, îi dezvăluie toate componentele, atât din perspectiva unor teoreticieni, precum Sartre și Gaston Bachelard, cât și din perspectiva unor mari artiști, precum Auguste Rodin. Nu lipsesc nici punctele de vedere critice cu privire la unele teorii asupra creației, cum e aceea a lui S. Freud, bazată pe teoria „subliminării”. Herseni găsește interesantă concepția despre creație a lui Freud și a adepților săi, bazată pe „libido-ul uman”, dar, privită riguros, această teorie îi „apare ca neconcludentă”¹⁰. Finalitatea acestor reflexii asupra creației literare și artistice, prin dezvăluirea resorturilor umane ce o pun pe aceasta în mișcare, o reprezintă definirea exemplară de către el a personalității, a „ființei umane”: „Personalitatea nu se reduce la temperament, caracter și aptitudini, cum se susține în unele manuale de școală, ci este formată din toate nivelele și laturile biologice (organice, constituționale), psihologice (inconștiente și conștiente), sociologice (comunitare, instituționale, colective) și culturologice (culturale, spirituale, axiologice), nivele și laturi care, deși evolutiv (filogenetic) apar treptat, în etapa finală (ontogenetică) coexistă și fac împreună, în strânsă interdependență și interacțiune, în poziție de părți integrante ale aceluiași tot organic, o singură ființă mai mult sau mai puțin organizată, mai mult sau mai puțin structurată și încheată, mai mult sau mai puțin autodinamică și autonomă: *ființa umană*”¹¹.

Partea aceasta a sociologiei literaturii, în care reflecțiile lui Herseni au ca subiect vocația creatoare a omului în general, și creația literară în special, ca acte esențiale ale ființei umane, este importantă pentru că definește în mod holist și diferențiat ființa umană, precum și componentele creativității: imitația și imaginația, în mod util și precis. Ea are o expresivitate specială pentru perioada când a fost elaborată și publicată (1967–1969, 1973), întrucât, deși îl citează pe Marx, concluzia la care recurge este cea din *Fenomenul uman*¹² a filosofului creștin Pierre Teilhard de Chardin. Traian Herseni optează pentru teoria „învelișurilor” universului: litosfera, hidrosfera, atmosfera și biosfera din care se desprind apoi

⁸ Traian Herseni, *op. cit.*, p. 54.

⁹ *Ibidem*, p. 58.

¹⁰ *Ibidem*, p. 65.

¹¹ *Ibidem*, p. 69.

¹² Teilhard de Chardin, *Fenomenul uman*, Oradea, Edit. AION, 1997.

„*antroposfera*” și „*noosfera*”, aceasta din urmă manifestându-se în planul culturii și al creației prin „căutări și realizări de *forme*”, „valoroase”, „universale” și „durabile”¹³, prin care la nivelul exclusiv al creației literare se disting acele figuri umane atribuite unor „oameni de geniu”¹⁴, creatori de cultură și literatură universală.

Reperle de până acum ale sociologiei literaturii propuse de Traian Herseni se polarizează în jurul părții inefabile a acestei realități sociale, „opera literară” și „creația literară”, fapt ce i-a dat prilej sociologului să își exprime reflexiile, nu numai într-un orizont sociologic, ci și într-unul antropologic, psihologic și filosofic, varietatea referințelor de acest tip constituindu-se în discurs într-o interacțiune de nivele și perspective, din care însă rezultă, constant, judecăți clare și obiective de orizont sociologic, orizont care domină inclusiv unele reflecții speculative specifice gândirii lui Traian Herseni încă de la propunerea lui de înțelegere a sociologiei ca „ontologie regională”¹⁵.

O altă serie de repere ale sociologiei literaturii propuse de Traian Herseni pentru a contura realitatea socială numită literatură se circumscriu unui domeniu care s-ar putea numi sociologia cărții, întrucât se analizează „cititorul”, instituțiile literare și „viața literară”, aceasta din urmă și o componentă posibilă a unei sociologii a vieții cotidiene. Linia pe care o urmează aici sociologul român este aceea a modelului de „sociologie a literaturii” propus de către Robert Escarpit¹⁶ – care pune accent pe instituțiile sociale ale scrisului – a sociologiei „informației” și a numeroaselor teoretizări din a doua jumătate a secolului al XX-lea asupra „scriiturii”, la autori înscrisi în paradigma structuralistă: Roland Barthes, Tzvetan Todorov, Umberto Eco. Toate acestea reprezintă implicațiile sociale, instituționale ale cărții și ale circulației acesteia ca scriitură.

Dacă în secțiunile dedicate operei literare și creației literare discursul autorului este unul de mare rafinament și face apel cu precădere la latura comprehensivă a scriiturii, în secțiunile referitoare la cititor, instituții literare și viață literară avem de-a face, după cum Traian Herseni avertizează, numai cu enunțuri. El își propune astfel realizarea unei monografii a sociologiei cărții și lecturii, oferind indicii pentru identificarea tipurilor de cititori și a tipurilor de lectură. În viziunea lui Traian Herseni, pentru stabilirea tipurilor de cititori, cercetarea și analiza ar trebui să se desfășoare în următorul mod: „*cine* sunt cititorii (sex, vârstă, ocupație, grad de școlarizare, nivel de cultură etc.), *ce* anume citesc (romane, povestiri, versuri etc., ce anume din fiecare, ce autori); după *ce criterii* (sfatul prietenilor, recomandările librarilor, ale cronicarilor literari, după publicitatea editorială); *cum* își procură cărțile pe care le citesc (prin cumpărare, împrumuturi de la cunoscuți, la biblioteci etc.); *când* și *unde* citesc (seara, în zilele

¹³ Traian Herseni, *op. cit.*, p. 71.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Traian Herseni, *Realitatea socială. Încercare de ontologie regională*, București, Edit. ISR, 1935.

¹⁶ Robert Escarpit, *Literar și social. Elemente pentru o sociologie a literaturii*, București, Edit. Univers, 1974.

de repaos, în concendiu, acasă, în săli de lectură, în vehicule de transport colectiv: tramvaie, autobuze etc., în timpul călătoriilor cu trenul, cu avionul, cu vaporul ș.a.m.d.); *cât* citesc (ca timp, titluri, număr de pagini etc.); *de ce* citesc, adică motivația (ca să se cultive, să se distreze, să «omoare timpul», să se recreeze etc.); *cu ce* efecte (asupra comportamentului, concepțiilor de viață, orientării ideologice etc.)¹⁷.

Pe lângă faptul că modul de investigare asupra cititului și lecturii este pe direcția deja enunțată, a sociologiei literaturii promovate de Robert Escarpit, descoperim în formulările de mai sus o veritabilă strategie a anchetei sociologice ce se modulează pe: tipul cititorilor, în funcție de diferiți indicatori (sex, vârstă, ocupație și educație), profilul lecturilor pe genuri literare, modalitatea alegerii lecturilor, locul preferat pentru lectură, cantitatea și motivația lecturii, posibile efecte, toate acestea circumscriindu-se unei epistemologii a anchetei sociologice, epistemologie ce poate fi completată de tipurile de lectură: „lectura-viciu”, „lectura-plăcere”, „lectura-muncă”, tipuri preluate de Herseni din *O artă de a trăi* a lui A. Maurois¹⁸.

În aceste meditații riguroase asupra cititului descoperim și experiența de cititor și consumator de literatură a lui Traian Herseni, fapt recognoscibil în formulările: „La începutul lecturii, cititorul simte cartea în mână ca pe ceva material, [...] o deschide și citește primele litere”¹⁹, apoi „percepe”, prin lectură, „oameni, peisaje, obiecte, fenomene, mișcări, acțiuni, convorbiri, meditații, chiar gânduri și sentimente”²⁰, „cititorul normal știe că ceea ce citește nu este «adevărat»”, pentru a înțelege în cele din urmă lectura ca „aventură spirituală”²¹. Prin modul acesta de a identifica lectura cu o „aventură spirituală”, sociologul leagă, de fapt, într-o manieră subtilă, sociologia cărții și a lecturii de reflecțiile anterioare asupra operei literare și creației literare, ordonând astfel ca unitate și coerență reperele sociologiei literaturii pe care ni le propune.

Analiza sociologică a instituțiilor literare debutează cu enunțarea triadei „autor-operă-cititor”, triadă ce se convertește la nivel organizațional și instituțional în: *scriitori*, ca și „categorie socială”; *literatură*, „ca grupare social-istorică a operelor literare” și *public literar*, „ca ansambluri sau colectivități de cititori”, cu deschideri spre psihologia socială (scriitorimea), microsociologie (grupul operelor literare), culturologie și macrosociologie (publicul literar)²².

Traian Herseni își asumă aici teme și probleme, concepte specifice sociologiei organizaționale. El definește astfel instituții, scriitorii ca actori sociali, dimensiunea istorică și socială a literaturii, cu referințe la orânduirea socială, la

¹⁷ Traian Herseni, *Sociologia literaturii. Câteva puncte de reper...*, p. 93.

¹⁸ A. Maurois, *Un art de vivre*, Paris, Librairie Plon, 1939.

¹⁹ Traian Herseni, *op. cit.*, p. 98.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 99.

²² *Ibidem*, p. 105.

clasele sociale, la literatură ca un „*instrument de luptă socială*”²³. E analizată poziția socială a scriitorilor, poziția lor spirituală, religioasă, filosofică, morală, științifică, starea lor materială, valoarea comercială, economică a literaturii. Nu lipsește nici problematica comunicării literare, din perspectiva căreia publicul literar ridică anumite probleme distincte sociologiei literaturii, în sensul că „fiecare autor, fiecare operă literară își au publicul lor, iar acesta variază după sex, vârstă, profesie, naționalitate, religie, ideologie politică, perioadă istorică, stare culturală etc.”²⁴

Critica literară este privită ca o instituție pentru literatură, criticul fiind exponent și reprezentant al publicului literar. Criticul literar exprimă „pretențiile publicului față de literatură”, dar în același timp reprezintă publicul, fără să-l „exprime exact, substituindu-se lui, ca avocatul în locul clientului, tutorele în locul pupilului, pentru a-i apăra interesele, a-l feri de literatura facilă sau nocivă, a-i asigura o literatură fecundă”²⁵.

Herseni, deși enunță ca parte a sociologiei literaturii analiza doctrinelor literare, analiza curentelor și direcțiilor cu profilurile lor socio-culturale, cu implicațiile ideologice, socotește această problematică doar un „program de lucru” ce ar trebui să cerceteze și să interpreteze „mecanismul *sociāl* al doctrinelor și științelor literare, ceea ce s-a făcut până acum foarte puțin”²⁶.

Descoperim în precizarea de mai sus o notă critică asupra modului în care erau tratate doctrinele și ideologiile literare prin prisma „marxism-leninismului”. Numeroasele puncte de vedere ale contemporanilor „marxiști-leniniști” ai lui Traian Herseni nu au urmărit mecanismul social real al direcțiilor și curentelor literare: pașoptismul, junimismul, sămănătorismul, gândirismul, sincronismul, ci acestea erau „judecate” numai pe baza criteriilor ideologiei marxist-leniniste, pentru a li se descoperi uneori chiar caracterul „reacționar”. Această „judecată” însemna o deformare a conținutului acestora și, în cel mai bun caz, o analiză unilaterală, realizată nu pe criteriile însumate social și cultural de respectivele curente și direcții, ci pe criterii exterioare, venite din ideologia oficială, în care sociologia literaturii a lui Traian Herseni a adus fisuri, concretizate în perspective nemarxiste, datorită preferințelor lui pentru antropologi și structuraliști în interpretarea realităților sociale pe care le regăsim și în domeniul literaturii.

Comentariile asupra *vieții literare* debutează în mod benefic cu o definiție (redefinire) a sociologiei. În contextul sociologiei literaturii și a necesității precepției sociologice a vieții literare, sociologia – căreia Herseni îi va dedica un tratat: *Sociologie*²⁷ – „nu este *numai* știința societății, instituțiilor, organizațiilor,

²³ *Ibidem*, p. 115.

²⁴ *Ibidem*, p. 125.

²⁵ *Ibidem*, p. 133.

²⁶ *Ibidem*, p. 137.

²⁷ Traian Herseni, *Sociologie. Teoria generală a vieții sociale*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982.

structurilor, funcțiilor, proceselor sociale, ci și a vieții oamenilor în comunități și asociații, deci a coexistenței, conviețuirii și cooperării lor”²⁸. E limpede că definiția s-a constituit ca punct de plecare pentru a pune în text „coexistența”, „conviețuirea” și „cooperarea” scriitorilor ca actori sociali organizați în „uniuni”, „societăți”, „asociații”, „cluburi”, „institute”, toate prinse într-un „spectacol” numit „viață literară”, spectacol pe care Herseni îl clasifică în cinci „surprize” – noțiune pusă în joc pentru ineditul abordării temei.

„Prima surpriză” este aceea că literatura nu este „o realitate desprinsă de lume, un tărâm special în care să domnească valorile literare, ci numai realități social-umane complexe (continente, țări, orașe, sate etc.) în care există unele aspecte considerate ca literare...”²⁹

„A doua surpriză” conturează tabloul sociologic al literaturii, concretizat în „proces de creație” (activitatea autorului), „proces de producție” (activitatea editurilor), „desfacerea produselor” și „consumul”, toate activități de perspectivă „industrială” și de consum „de masă”³⁰.

„A treia surpriză” o reprezintă „actorii” surprizei a doua, adică destinul cărților în care sunt implicați „o mulțime de oameni: scriitorii care le scriu, cititorii care le citesc, editori și redactori care le publică, tipografi care le tipăresc, expeditori care le expediază, transportatori care le transportă, depozitari care le depozitează, bibliotecari care le adună și le administrează, bibliografi care le consemnează, critici care le analizează, savanți care le studiază, studenți și elevi care învață despre ele, oameni care le caută, alții care le-au citit și le discută, alții care le fac publicitate sau le combat în numele religiei, culturii, politicii ș.a.m.d.”³¹

„A patra surpriză” ține de ipostaza autorului, care poate fi „tânăr”, „bătrân”, cu „plete” sau „lavalieră”, profesor, ziarist, avocat, preot, medic, comerciant, inginer, agricultor, militar, actor, om politic, om de știință, vagabond, cerșetor, surpriza fiind aceea că fiecare din cei numiți mai sus poate „să fie scriitor, cu condiția să reușească să producă și să publice opere literare”³².

„A cincea surpriză” este aceea că opera citită, cea care participă la o viață literară locală, se „găsește [...] în alt continent, în altă țară, în altă localitate, [...] în altă epocă, în altă perioadă, în altă civilizație istorică”, „tabloul” reprezentat fiind „dispărut pentru totdeauna”³³.

Dar, dincolo de aceste surprize, viața literară se poate încadra într-o „modă”, „epocă”, „statică”, „dinamică”, „cinematică”, „geografie” literară și, în cele din urmă, se ajunge la „succesul literar”, prin care se construiesc reputații, celebrități, glorii literare, se aprobă reușita și se blamează eșecul, toate acestea având un „răsunet”, „favorabil și nefavorabil în dezvoltarea unei literaturi”³⁴.

²⁸ Traian Herseni, *Sociologia literaturii. Câteva puncte de reper...*, p. 143.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 144.

³¹ *Ibidem*, p. 145.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 146.

³⁴ *Ibidem*, p. 174.

Pentru o perspectivă comodă, temele sociologiei literaturii s-ar fi epuizat, dar spiritul prolic și neliniștit al lui Traian Herseni, cu o certă vocație a problematizării complexe, mai aduce în sfera sociologiei literaturii, sub formulările *segmente, nivele, conexiuni, dezvoltare, structură, funcții*, alte realități ale literaturii, precum raportul național-universal, pe care îl explică prin intermediul limbii: „Când limba este «universală» (vorbită deci de mai multe popoare, fie ca limbă comună, fie ca a doua limbă, exclusiv de cultură), literatura, sub raportul limbii, este și ea «universală». Când limba este «națională» (vorbită de un singur popor sau popoare înrudite, desprinse unul de altul) și literatura este «națională»”³⁵. Problema universalității o pun însă și creatorii, prin aceea că, „în raport cu *literatura*, fiecare personalitate creatoare este în același timp un factor de generalizare sau universalizare”, evident complementar unui „factor de particularizare sau specificare”³⁶.

Pe temeiul acestui principiu, sociologul analizează raportul dintre național și universal, dar și specificul uman al literaturii, prin referințe la numeroși autori: Jules Verne, Karl May, Emile Zola, Balzac, H. Melville, Jack London, Walt Whitman, Shelley, Kipling, Shaw. Enumeră apoi problematica mesajului literar și formulează problematica unei antropologii literare, dezvoltând și dimensiunea educativă a literaturii, accentuând existența unui învățământ literar. În acest context, sociologul grupează în aceeași familie metodologică și spirituală pe Gérard Genette (*Structuralism și critică literară*), Jean Piaget (*Structuralismul*) și E. E. Evans-Pritchard (*Antropologie socială*), dezvoltând că aceste „variante de structuralism” pot fi fecunde prin aplicarea lor la „specificul național”³⁷.

Sub acest impuls al structuralismului, pe care sociologul l-a asimilat erudit și aplicativ, e firesc să întâlnim o redefinire a operei literare drept „*construcție semnificativă*”³⁸.

Nu lipsesc din aceste „segmente” și „nivele” raportările literaturii la muzică, pictură, morală, conștiință națională, argumentându-se aici rolul sociologiei, întrucât aceasta „oferă posibilitatea de a se trece de la istorie la sistematică, de la descriere și înțelegere (hermeneutică) la explicare și legitate”³⁹.

Sub cealaltă formulare, enunțată deja, *dezvoltare, structură, funcții*, sociologul dezbate rolul factorilor exteriori literaturii în succesul unor opere literare, măsura în care o literatură este „expresia societății”, precizând că opera literară „nu exprimă întreaga societate, ci numai anumite fragmente, segmente, tendințe, poziții, accesibile autorului și exprimabile literar”⁴⁰.

³⁵ *Ibidem*, p. 178.

³⁶ *Ibidem*, p. 179.

³⁷ *Ibidem*, p. 219.

³⁸ *Ibidem*, p. 192.

³⁹ *Ibidem*, p. 218.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 229.

Traian Herseni acordă importanță și formulărilor lui Marx cu privire la literatură, susținând că autorul *Capitalului* nu reduce literatura la „economie”, argumentând importanța pe care totuși fondatorul marxismului o dă conștiinței sociale și, implicit, „conștiinței literare”⁴¹. Pentru a ilustra ideea de dezvoltare, Herseni reflectează asupra „urbanizării”⁴² literaturii și evoluției scriitorului, prin epoci și perioade, ca om al societății, cu alte ocupații decât cele legate de a scrie literatură. Literatura e definită apoi ca „fenomen geografic”, „fenomen istoric”, „fenomen organizațional”, „fenomen economic”, „fenomen politic” „fenomen axiologic”⁴³. Literatura are o „misiune”, o „chemare”, funcția ei fiind „vocațională”⁴⁴ și multifuncțională. În acest context, mizând pe funcția socială a literaturii, sociologul subliniază – evident aluziv la contemporanii săi – responsabilitatea scriitorului, responsabilitate configurată și printr-un citat din Alejo Carpentier: „Primejdiile sânt mari... Există angajamente reale, angajament în fals, angajament incert, angajament fervent, angajament forțat politic, prin contingențe imediate, al cărui adevăr este greu de discernut, deci totul depinde de caracterul angajamentului. Ne putem înșela, și încă foarte grav... Dar este sigur că angajamentul este inevitabil...”⁴⁵ Comentariul sociologului e aproape radical, adică fără echivoc: „De aici și responsabilitatea socială a scriitorului: el poate urca, pe drept sau pe nedrept, deopotrivă treptele gloriei și ale eșafodului”⁴⁶.

Complementară *Sociologiei literaturii* este *Literatură și civilizație. Încercare de antropologie literară* (1976), în primul rând pentru că este vorba tot de literatură, dar și datorită similitudinii temelor abordate, a bibliografiei și a autorilor preferați. Dimensiunea dominantă e cea antropologică, nu sociologică, faptul fiind relevant atât prin formularea „antropologie literară”, cât mai ales prin constanta raportare a literaturii la „civilizație”, aceasta din urmă componentă esențială a abordărilor antropologice.

Perspectiva înțelegerii semnificației antropologice a literaturii se desfășoară firesc, prin selecția pe care o face Herseni din scrierile unor antropologi remarcabili, precum Franz Boas⁴⁷ și Robert H. Lowie, la care gânditorul român îi mai adaugă pe J. Huizinga, cu „*homo ludens*”, A. L. Kroeber, Clyde Kluckhohn, E. B. Tylor, Edward Sapir, G. P. Murdock, afini ai autorului *Formelor străvechi de cultură poporană* (1977).

Nu numai pe baza reperelor antropologice din autorii de mai sus, ci și datorită configurației interioare a intelectualului Traian Herseni, deopotrivă sociolog și antropolog, literatura este interpretată în raporturi clare cu temele predilecte ale

⁴¹ *Ibidem*, p. 238.

⁴² *Ibidem*, p. 243.

⁴³ *Ibidem*, p. 251.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Alejo Carpentier, apud Traian Herseni, *Sociologia literaturii. Câteva puncte de reper*, ..., p. 272.

⁴⁶ Traian Herseni, *op. cit.*

⁴⁷ Referințele lui Franz Boas se referă în special la *General Anthropology*, New York, 1938.

antropologiei: civilizația, magia, religia, mitologia, autorul fiind obligat la un efort comparativ și analitic mult mai substanțial decât în cazul sociologiei literaturii, pentru care perspectiva a fost una destul de restrictivă. În cazul antropologiei literare, situația se schimbă, temele și problemele fiind deschise spre construcții intelectuale, chiar de anvergură. Temele sociologiei literaturii: autorul, opera literară, creația literară, cititorul, instituțiile și viața literară reclamau un discurs precis, nuanțat, verificabil prin principiile standardizate ale sociologiei, dovadă revenirile, nuanțările și proiectele analitice spre sociologia cărții și lecturii, sociologia doctrinelor literare. În *Literatură și civilizație*, temele: civilizație, magie, religie, mitologie au capacitatea de a fascina, și de aceea discursul nu e precis, ci unul general, punând în valoare capacitățile interpretative și imaginare actorial.

Două interogații: „Ce este civilizația?” și „Ce este literatura?”, circumscriu meditațiile de antropologie literară a lui Traian Herseni. Răspunsul la cea dintâi întrebare îl formulează chiar autorul, reproducând concepția lui G. P. Murdock⁴⁸ despre cultură și civilizație. Să reținem propozițiile, cu valoare de definiții, enunțate de antropologul american și prelucrate de către Herseni: „cultura sau civilizația se învață”, „cultura sau civilizația este inoculată”, „cultura sau civilizația este socială”, „cultura sau civilizația este ideatională”, „cultura sau civilizația este gratificantă (dădătoare de satisfacții)”, „cultura sau civilizația este adaptativă”, „civilizația sau cultura este integrativă”⁴⁹. Esența acestor definiții se concentrează în numirea omului drept „ființă culturală (*homo sapiens, homo faber, homo loquens, homo sociologicus, homo creator* etc.)”⁵⁰.

În răspunsul la cea de a doua întrebare, Herseni, după ce precizează că literatura este componentă a culturii și civilizației, o încadrează pe aceasta în „universalele culturale” ale lui G. P. Murdock, oferind pentru literatură „constructe” similare: „literatura se învață”, „literatura se inoculează”, „literatura este socială”, „literatura este ideatională”, „literatura este gratificantă (dădătoare de satisfacții)”, „literatura este adaptativă”, „literatura este integrativă”⁵¹.

În fapt, prin similaritățile propuse, similarități ce fac asemănătoare civilizația și literatura, Herseni încearcă și reușește să dea ținută științifică antropologiei literare, diferită de precedenta sociologie a literaturii. Nota de originalitate se află în argumentațiile sociologului cu privire la funcțiile antropologice ale literaturii manifestate în universalitățile enunțate și bogat nuanțate de sociolog. Un loc aparte îl ocupă în aceste enunțuri și căutarea specificității literaturii, specificitate pe care o descoperă în raport cu limba. În spirit modern, structuralist, Herseni înțelege literatura ca desfășurare a funcției poetice originare a limbii: „Literatura deci – spre

⁴⁸ În *Sociologie* (1982), Traian Herseni a valorificat atât *Social Structure* (1967) cât și *Ethnographic Atlas* ale lui G. P. Murdock (*op. cit.*, p.309–402).

⁴⁹ Traian Herseni, *Literatură și civilizație. Încercare de antropologie literară*, București, Edit. Univers, 1976, p. 25–28.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 39.

⁵¹ *Ibidem*, p. 49–60.

diferență de toate celelalte arte – este o «creație din creație», o creație umană săvârșită pe baza unei alte creații mai vechi, tot a oamenilor, *limba*. Aceasta nu numai că a făcut literatura posibilă ca «material», dar a și pregătit-o și a anticipat-o prin funcția ei poetică originală și prin numeroase elemente poetice create în cadrul ei pe aceste baze, ca o adevărată «prelitteratură», în sensul analogic în care vorbim de o «preistorie» în raport cu istoria»⁵².

Trebuie să recunoaștem în această abordare antropologică a literaturii de către Herseni o mobilitate intelectuală și o flexibilitate ideatică excepțională. Autorul – fără îndoială unul dintre cei mai erudiți și mai profilici sociologi români – se mișcă lejer și subtil în universul bogat, complex și chiar copleșitor al literaturii și civilizației, cu formulări și interogații întemeiate pe căutări spirituale proprii, pe o neliniște metafizică interioară ce se manifestă în vaste lecturi din antropologie, sociologie, lingvistică, filosofie, dar mai ales într-o foarte clară punere a problemei în ceea ce privește ființa umană creatoare de cultură, civilizație și literatură. Preocupat de destinul omului din timpurile arhaice și moderne, sociologul caută esențialul în formulări pe cât de ample, pe atât de precise, pe cât de neliniștoare, pe atât de limpezi în expresivitatea discursului. Pornind de la interogația cu privire la apariția conștiinței umane, el va formula astfel, dintr-o singură trăsătură de condei, asemenea unei „tăieturi directe”⁵³, transformarea lui *homo sapiens* în *homo significans*: „Ce s-a întâmplat cu existența umană ajunsă prima oară la conștiință, într-un moment dat al dezvoltării sale? Omul a aflat din ce în ce mai clar ceea ce ignora mai mult sau mai puțin complet înainte că existența sa este precară (în spațiu) și efemeră (în timp), cu alte cuvinte că se află în primejdia neîncetată de a fi nefericit și chiar de a dispărea dintre cei vii. Mai grav, mintea lui, ca și a noastră, căuta un *înțeles* al celor ce i se întâmplau și cum astfel de înțelesuri se pare că nu există, el a fost constrâns de propria sa inteligență să-și creeze singur înțelesuri, să-și dea el însuși semnificații. *Homo sapiens* a devenit în chip inevitabil *homo significans*”⁵⁴.

E important să precizăm că preocupările lui Traian Herseni pentru „conștiință”, adică pentru dimensiunea spirituală a existenței umane, se constituie ca o permanență a gândirii sale, din moment ce o descoperim clar exprimată în eseurile lui din anii '30, precum *Dialectica spiritualului*, asupra căruia s-a pronunțat și Mircea Vulcănescu – sintetizând viziunea lui Herseni asupra omului sub semnul „mântuirii prin cultură”⁵⁵ – idee ce străbate constant și antropologia literară a sociologului, evident adaptată, cum am mai subliniat, la modelul de gândire structuralist. Mai ales aici, în *Literatură și civilizație*, e limpede însușirea de către Herseni a viziunii structuraliste asupra limbii, culturii și civilizației. E pus,

⁵² *Ibidem*, p. 68.

⁵³ Expresia aparține lui Constantin Brâncuși care în sculptură a respins tehnica modelării, preferând cioplitul (tăietura directă) în piatră, lemn și marmură.

⁵⁴ Traian Herseni, *op. cit.*, p. 83.

⁵⁵ Mircea Vulcănescu, *Tânără generație*, București, Edit. Compania, 2004, p. 104.

astfel, în prim plan *homo loquens* (omul ca „ființă vorbitoare prin excelență”), încununat nu numai cu *homo significans*, deja configurat, ci și cu un *homo symbolicus*⁵⁶, indiferent că e vorba de umanitatea primitivă sau de cea modernă.

Există pentru Herseni o dublă articulație, pe de o parte articulația „obiectivă” – omul ca ființă biopsihică, existența reală în mediul fizic și social – și, pe de altă parte, o articulație „subiectivă” – omul ca ființă spirituală, „ideațională”, „imaginativă”, „conceptualizantă”, „verbalizantă”, „semnificantă”, „simbolizantă” –, din cele două articulații rezultând „natura contradictorie a ființei umane, adevărată «unitate a contrariilor», care o împinge simultan în două direcții opuse: una «în jos», spre «animalitate», «biologie», «viață», spre valorile «carnale», «sensuale», «palpabile», «immediate» etc., alta «în sus», spre «umanitate», «spiritualitate», «creație», spre valorile «ideale», «imaginative», «imponderabile», «îndepărtate», – fără ca cele două tendințe să-și găsească vreodată «odihna deplină», adică un echilibru desăvârșit între ele»⁵⁷.

Nu numai pe baza evidențierii acestor polarități, ci și pe temeiul deschiderii omului spre religie, magie, mitologie și știință, Herseni definește antropologia literară, în calitatea ei „de știință a omului și a manifestărilor sale istorice de viață, printre care literatura a ocupat, de timpuriu, un loc important, împreună cu alte activități ale oamenilor, care nu intră însă în preocupările cărții de față”⁵⁸.

Referințele lui Herseni la problematica magiei relevă dimensiunea erudită a gândirii sale, manifestată prin asimilarea comprehensivă a unor idei din *Primitive Culture* a lui E. B. Tylor, *Cartea de aur*⁵⁹ a lui J. G. Frazer, precum și din lucrări semnate de Bronislaw Malinowski și Claude Lévi-Strauss. Autorul are preferințe și pentru cărți românești: *Rostirea filosofică românească*, *Creație și frumos în rostirea românească* de Constantin Noica, *Măștile populare* de Romulus Vulcănescu, a căror serie o încheie cu propria sa lucrare *Forme străvechi de cultură poporană românească*, cu mențiunea „în curs de apariție”⁶⁰.

Întrucât aspectele metodologice ale magiei sunt astăzi mai bine reprezentate⁶¹ în cultura românească decât în momentul în care Herseni își redacta antropologia literară, nu insistăm cu privire la concepția sa despre acest fenomen socio-spiritual, ci reținem o referință remarcabilă – nu fără sugestii din partea cărților deja citate ale lui Constantin Noica – cu privire la termenii cu semnificație magică din limba română. Acești termeni „derivă din verbul *a face*: a face farmece, vrăji, a-i face cuiva «cu ulcica», dar probabil și expresiile, azi laicizate: «a i-o face», «a-i face inimă rea», «a-i face de petrecanie», «i-a făcut-o» etc., care arată foarte clar

⁵⁶ Traian Herseni, *Literatură și civilizație. Încercare de antropologie literară*, Edit. Univers, p. 87.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 90.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 101.

⁵⁹ J. G. Frazer, *Creanga de aur*, vol. 1–5, București, Edit. Minerva, 1980.

⁶⁰ Traian Herseni, *op. cit.*, p. 147.

⁶¹ Achim Mihu, 2002, *Antropologie culturală*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 2002; Camelia Burghel, *În numele magiei terapeutice*, Zalău, Edit. Limes, 2000.

caractere originare de acțiune și tehnici. Că lucrurile stau așa, o dovedesc derivatele simple sau compuse ca: «făcătură» (farmec făcut cuiva), «făcut» («parcă-i un făcut»), «parcă-i un lucru făcut», «parcă-i făcătură», în sens de lucru vrăjit»⁶².

Pentru a susține forța magiei, Herseni invocă așa-numita „emisferă simbolică” a existenței umane, care „nu este o lume iluzorie, de vis sau halucinație, ci o lume cu existență puternică, în care se încheagă și se dezvoltă chiar spiritualitatea umană, cu efecte directe, adânci și răscolitoare asupra conduitelor și creațiilor omenești”⁶³. Raportarea la literatură o face prin susținerea „coexistenței primare”, „conviețuirii” poeziei cu magia, coexistență și conviețuire ilustrată prin explicarea figurilor de stil poetic și literar: *metafora*, *metonimia*, *sinecdoca*, *hiperbola*, *catahreza*, *litota*, *antonomaza*, *alegoria*, pe care le explică erudit și profund, valorificând în general studiile românești datorate lui Tudor Vianu, dar și unele traduceri de poetică și stilistică modernă, semnate de Mihail Nasta și Sorin Alexandrescu.

Raportul dintre literatură și religie este pus în valoare de către Traian Herseni prin sociologia lui E. Durkheim, antropologia lui Ruth Benedict, propunând teoria „animismului”⁶⁴ și conturând existența unui *homo divinans*⁶⁵. Acest om care „divinizează” este gândit în strânsă legătură cu magia, stabilind sau mai bine spus sugerând două perioade ale umanității, o perioadă magică, urmată de „epoca istorică” a omului, dominată de „spiritul critic”, dar și de „spiritul creativ”⁶⁶. Literatura apare pentru sociolog drept creație a „spiritului critic” și „spiritului creativ”, în timp ce magia, religia ar fi un produs al mentalității „magico-religioase”, o ultimă mare creație a acestei mentalități fiind „mitologia”⁶⁷.

După o serie de reflecții, în care lămurește ce înseamnă „mit” și „mitologie”, Herseni își plasează discursul dincolo de elogiul și analiza mitologiei grecești. Ca antropolog, el este preocupat de credințele aborigenilor australieni, a boșimanilor africani și a eschimoșilor nord-americani, la care există mituri ce nu seamănă de loc cu cele grecești și romane: „Triburile din Australia și Noua Guinee studiate de etnografi și considerate de către specialiști, după criteriile arătate, ca fiind foarte primitive, nu cunoșteau, la data cercetării, nici zei, nici zeițe, nici alte divinități de ordin inferior; ele nu aveau nimic care să semene cu un Panteon. Din cauza aceasta, miturile lor n-au nimic asemănător cu cele grecești sau romane: ele nu povestesc sub nici o formă, genealogia sau atributele vreunor personaje divine, nici aventurile lor sau ale descendenților (semizei, eroi etc.) Cu toate acestea, ele îndeplinesc «funcții vitale și esențiale» în cadrul vieții colective a oamenilor”⁶⁸.

⁶² Traian Herseni, *op. cit.*, p.124.

⁶³ *Ibidem*, p.125.

⁶⁴ *Ibidem*, p.152.

⁶⁵ *Ibidem*, p.157.

⁶⁶ *Ibidem*, p.177.

⁶⁷ *Ibidem*, p.178.

⁶⁸ *Ibidem*, p.191.

Perspectiva lui Herseni asupra raportului dintre „mitologia primitivă” și mitologiile greacă și romană e tributară lui Lévy-Bruhl, cu lucrările lui despre primitivi⁶⁹. Astăzi, tezele teoreticianului „mentalității primitive” sunt „neglijate”, „desconsiderate” – în cel mai bun caz „criticate”⁷⁰, ceea ce parțial se răsfrânge și asupra necesității unei poziții critice față de unele judecăți ale lui Herseni, desprinse de acesta din etnologul francez⁷¹. Herseni acceptă dihotomia lui Lévy-Bruhl dintre „prelogic” și „logic”, în timp ce antropologii contemporani o resping.

E important să subliniem că Herseni, în același spirit erudit, acceptă distincția dintre „sacru și profan” gândită de Mircea Eliade, integrându-l astfel pe gânditorul român, nu atât între istoricii religiilor, cât în seria antropologilor, serie în care anumite lucrări ale lui Eliade se integrează firesc.

Din toate aceste comentarii erudite și comparative, Herseni construiește sensul „umanist” al literaturii, literatura ca axiologie adevărată aflându-se „în serviciul binelui sau, în termenii omului modern, în serviciul *progresului uman*”⁷².

Ultimele părți din *Literatură și civilizație* sunt destinate exclusiv literaturii, prin stabilirea cadrului social-istoric de manifestare a acesteia. Herseni susține în acest context că „*Miorița*, cu toată frumusețea ei excepțională, poate să apară în orice comunitate cu viață intensă, cu condiția prezenței unui geniu poetic, pe când *Divina comedie* dantescă sau *Faust-ul* goetheean nu sunt posibile decât în societăți bine structurate, cu o economie dezvoltată, și organizate în state ocrotitoare și luminate (dovadă că Dante însuși a fost exilat din Florența natală și s-a realizat datorită unei «municipalități» mai avansate, la Ravenna, iar Goethe a fost el însuși ministru)”⁷³. Astfel formulat, *Miorița* este produsul unei mentalități magico-religioase, pe când cele două capodopere, *Divina comedie* și *Faust*, au cadre social-istorice determinate.

Deși face aceste diferențieri între o capodoperă arhaică și două capodopere ale individualismului modern, Herseni acceptă și susține că „esteticul” nu le reprezintă numai pe ultimele două, ci este o „dimensiune constitutivă a spiritului uman”⁷⁴. În această perspectivă, sociologul configurează o veritabilă estetică a basmului, a scenariilor dramatice, neteatrale, din culturile vechi, orale. În aceste

⁶⁹ Dintre lucrările lui Lévy-Bruhl amintim: *Les fonctions dans les sociétés inférieures* (1910), *La mentalité primitive* (1922), *L'âme primitive* (1927), *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive* (1931), *La mythologie primitive* (1935), *L'expérience mystique et les symboles chez les primitifs* (1937).

⁷⁰ Pierre Bonte, Michel Izard, *Dicționar de etnologie și antropologie*, Iași, Edit. Polirom, 1999, p. 379.

⁷¹ Ceea ce i se poate reproșa lui Herseni este că de multe ori își susține punctele de vedere pe temei erudit, iar această erudiție are uneori efecte perverse, când nu există acces direct la sursele care critică aceste puncte de vedere. În mod cert – în spațiul societății captive, când Herseni și-a elaborat antropologia literară – sursele care îl criticau pe Lévy-Bruhl nu i-au fost accesibile. Prin urmare, limita e mai degrabă a epocii, decât a autorului. Observarea acestui adevăr este necesară.

⁷² Traian Herseni, *op. cit.*, p.226.

⁷³ *Ibidem*, p.246.

⁷⁴ *Ibidem*, p.263.

meditații, Herseni redezbate teme din Freud și Jung, problematizând chiar concepția acestora despre arhetipuri, decantând în cele din urmă universalismul literaturii și permanența acesteia în istoria și societatea umană. De aici și nevoia raportării literaturii la civilizație, precum și includerea ei în destinul civilizator al spiritului uman, spirit ce există, în primul rând prin civilizație. Civilizația este identică cu umanitatea omului: „Fără cultură sau civilizație, omul este dezumanizat, reanimalizat, pentru că umanizarea, adică deanimalizarea, nu se face decât prin mijlocirea ei”⁷⁵. Adică umanizarea se manifestă prin intermediul civilizației. În cadrul oricărei civilizații, misiunea literaturii este una specifică: „literatura este o activitate semnificantă, ea dezvăluie, dezvoltă sau creează semnificații umane și ajută astfel ca oamenii să ducă o viață semnificativă”⁷⁶.

Pentru a clarifica și mai bine înțelesurile literaturii în cadrul civilizației și civilizațiilor, Herseni diferențiază între literatură și morală, între literatură și filosofie, dezvoltându-i literaturii universul noologic specific, pe care îl numește experiență „ontologică”⁷⁷, esențială pentru om și pentru spiritualitatea sa. Accentul nu cade aici pe „frumos”, ci pe literatură, dezvoltată de sociolog printr-un paradox memorabil: „literatura nu este literatură pentru că este frumoasă, ci dimpotrivă, este frumoasă pentru că este literatură”⁷⁸.

Nu numai prin acest paradox, ci și prin numeroasele componente discursive ale *Sociologiei literaturii* și *Literatură și civilizație*, cele două lucrări ale lui Herseni sunt complementare, miza lor esențială fiind aceea de a pune în valoare capacitățile spirituale și creative ale omului, prin experiențe fundamentale ontologice, cum pot fi numite operele literare și literaturile, cu încărcătura lor socială, auctorială, istorică și simbolică.

⁷⁵ *Ibidem*, p.344.

⁷⁶ *Ibidem*, p.363.

⁷⁷ *Ibidem*, p.381.

⁷⁸ *Ibidem*, p.383.